

УДК 821.161.2

О. Є. ЦЕБРИК

м. Миколаїв

olga.czebrik@mail.ru

«В'ЯЗНИЧНІ» МОТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті з'ясовуються причини виникнення в'язничних мотивів у літературі ХХ століття, розкривається специфіка «в'язничної» прози. Констатується явище моральної деструкції героя-в'язня як типове у творах означеної тематики.

Ключові слова: герой-в'язень, деструкція, «в'язничні» мотиви.

Оперуючи сучасними можливостями літературознавчої науки та історії, відкривши таким чином завісу цензури та заборони, можна по-іншому трактувати надбання вітчизняної літератури, що безумовно проливає світло на глобальний пласт літератури, яка умовно названа «в'язничною», «табірною», «гулагівською». Умовно, оскільки дефініції зазначених понять варіювали залежно від періоду історії та умов становлення.

«В'язнична» література наразі не обійде на увагою дослідників – про неї таки чимало писали і пишуть. На сучасному етапі можемо говорити про ряд філософсько-культурологічних досліджень (М. Фуко «Наглядати й карати. Народження в'язниці», Ц. Тодорова «Обличчям до екстрими», полемічний збірник публіцистичного характеру «Смертна кара: за і проти»), які говорять про політику карного апарату, психологічні аспекти ув'язнення тощо. Це дає змогу краще зрозуміти особливість «тюремної» літератури. Специфіку «табірних» мотивів у творчості вітчизняних письменників, причини створення та еволюції «в'язничної» літератури у ХХ столітті досліджували Л. Якименко, М. Коцюбинська та ін. За упорядкування О. Ушкалова та Л. Ушкалова 2010 року виходить ґрунтовна праця «Архів розстріляного відродження», яка демонструє документальні матеріали слідчих справ письменників-в'язнів 20–30-х років ХХ століття. Українська література презентує велику кількість прізвищ, що повністю чи частково асоціюються з темою ув'язнення, «Гулагу», тюрми тощо.

Мета нашої статті полягає в цілісному аналізові «в'язничних» мотивів у творчості письменників ХХ століття, дослідженні явища

людської деструкції героя-в'язня в літературі означеного тематичного комплексу.

Мотиви ув'язнення зустрічаємо ще у літературі ХІХ століття. Про долю героя-в'язня у своїх творах пише Т. Шевченко («В казематі»), говорячи про те, що попри «невольничу» долю, важливо зберегти людяність і розвивати у собі ідеї всепрощення. Показовою в руслі «тюремної» літератури є постать І. Франка (цикл «Тюремні сонети», «В тюремнім шпиталі» та ін.), який став автором першої спроби тюремного «живописання» та спромігся глибоко зобразити одну з численних «суспільних ям». За словами критиків, інтерес до творів Франка «загратного» типу пов'язаний з наскрізною автобіографічністю (письменник не раз сам був ув'язнений). Автор вдається до змалювання натуралістичних картин в'язничного життя, аналізує і синтезує образи в'язнів та тюремників, що надалі концентрується в узагальнений глобальний образ поліційно-колоніальної «тюрми народів» – Австро-Угорської імперії.

Торкнулась теми «тюремного буття» і Леся Українка в незавершеному оповіданні «Помилка (Думки арештованого)». Вона розкриває не тільки громадсько-психологічне буття пересічного ув'язненого, але й синтезує індивідуально-психологічне – трагічну долю безіменного героя-оповідача, якого за політичну діяльність кинули за ґрати. У сфері авторської уваги – руйнівні й болісні наслідки потуги модерного художника, який прагне звільнитися від громадських «пут» і моральної відповідальності.

Показовим у розвитку «тюремної» прози було ХХ століття. Письменники на початку

століття (М. Коцюбинський, «Persona grata»; В. Винниченко, «Дим»; А. Тесленко, «В тюрмі»; О. Кобилянська, «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» та ін.) намагалися створити враження людської правди, хоч би якою вона була. Вони не розмірковували над подіями, а схоплювали деталь предмета чи явища; не відображали світ закостенілим у пам'яті, а свіжим, живим, яким бачили його в свій час. Це стає помітним і при психоаналітичному вимірі героїв та їх еволюції. Так, з власного досвіду про наслідки роботи пенітенціарного апарату дізнався М. Коцюбинський. Попри постійний політичний та партійний нагляд та сумнівну репутацію неблагонадійного, Коцюбинського не було ув'язнено. Для митця було достатньо й інших факторів, які сприяли формуванню у письменника певної «тюремної» картини. Відомо, що дружину письменника було ув'язнено за революційну діяльність до Варшавської цитаделі. Фактично під загрозою була і воля сестри Коцюбинського – Ольги. У творах М. Коцюбинського («Невідомий», «Persona grata», «На віру» тощо) презентовано ворожий сутності людини «фатум» в'язниці. Для героїв це – «холодний льох», «мішок», «вовча нора». Нарешті, тюремні мури асоціюються з «домовиною».

ХХ століття презентувало українській та світовій літературі відому постать В. Винниченка. Письменника арештовано тричі, були спроби самогубства та інсценізації психічної хвороби, еміграції та знову ув'язнення вже за кордоном. Усе це не могло не відобразитись на творах В. Винниченка (особливо в «малій» прозі), які змушують читача до психоаналізу та з'ясування місця людини в суспільстві. Блючий протест проти системи письменник висловлює в оповіданнях «Промінь сонця», «Талісман», «Таємність», «Уміркований та щирий», «Темна сила» тощо. Для Винниченка тюрма – «дім неволі» («А він, сей дім неволі, ся двоверхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить») [4; 34].

Про неминучий вплив суспільних обставин, а саме тюремного ув'язнення, на людину писав В. Винниченко у «Темній силі». Його вартові у в'язниці позбавлені індивідуальних, яскравих особистісних ознак. Це – сірі постаті,

притуплені, боязкі, насторожені. Обов'язок зробив їх такими: вони несуть варту біля «важних политических» і їм «не приказано». Жваві розмови арештантів турбують вартового, він намагається зрозуміти для себе їх зміст, поволі й сам втягується в розмову із «земляками», співчуває їм: «Ех! І на таких людей присилують винтовки піднімати! – з гнівом стукнувши об землю прикладом, скрикує вартовий і обводить поглядом конвойних. На їхніх лицах, уважних і серйозних, написано співчуття, і, задерті догори, сі лица схожі на лица благаючих. А слова, нові і дужі, як ударом молота, гарні і вразливі, як проміння сонця, вилітають із вікон і боляче і солодко б'ють їх по серцю... І знов ангел правди зліта в подвір'я неправди, і не стає ні арештантів, ні конвойних» [1]. Та варто лише з'явитись караульному офіцерові, як вся «ідилія» сходить нанівець. У цьому оповіданні окреслено деструктивність особистості не арештанта, а ув'язнюючого, який страждає на роздвоєння та втрату свого «Я» через середовище, в якому перебуває. Цікаво, що автор не пристає на чийсь сторону і не виступає проти якогось із героїв. Виходячи з цього, караульні постають своєрідними «жертвами системи» поряд із в'язнями.

Найцінніше, що може забрати суспільство у митця – спроможність творити. Таке обмеження (як фізичне, так і психологічне) відчули на собі письменники, чиє світобачення не співпадало з ідеологічними постулатами влади. Особливої гостроти це поневолення набуло в радянські часи (особливо у сталінський період), що ввійшли в історію кальними загонами, арештами, тюрмами, розстрілами. Аналізуючи дії комуністичного режиму, спрямовані проти української інтелігенції, можемо стверджувати, що антагоністичні стосунки влади й митця переростають із політичних в особистісні, які несуть за собою фізичне знищення письменника. Довгий час документи, що констатували долю репресованих митців залишались під суворою секретністю або ж знищувались під страхом розповсюдження серед мас і підризу авторитету «старшого брата».

Проте найбільшого апогею свого розвитку «тюремна» проза зазнала під час нищівного і безжального удару по українській інтелігенції

апаратом тоталітарної системи, зокрема в 30-ті р. ХХ століття. Деякі резонуючі фактори її впливу на літературу відчуваємо і сьогодні. За словами Г. Касянова, кількість репресованих митців, як і кількість ненаписаних творів і книг, піддати кількісному обчисленню неможливо [3]. Окремі письменники навіть не дочекались «випробування ґратами».

Показовою у руслі в'язничної тематики зазначеного періоду є творчість Г. Косинки. У творах письменника прослідковуємо різноманітні інтерпретації топосу в'язниці: дається ознаки не лише особливий мистецький підхід, а й особистий досвід. Так, у новелах Г. Косинки «Заквітчаний сон», «Гармонія», «Фавст» не репрезентовано розлогі описи в'язниці. Це тимчасові місця ув'язнення, як «мурована школа» в «Гармонії». Виняток становить хіба-що тюрма з новели «Фавст», оскільки в ній є карцер. Організатори тюрем, виконавці покарання приречених іншими членами спільнот своїх супротивників чи зумисних злочинців в усі епохи «підкувалися» про подібні «архітектурні споруди», їхні інтер'єри, враховуючи й передбачаючи очікувані впливи на ізольованих, на їхні реакції та поведінкові акти. Звуження простору позбавляє ізольованих людей не тільки спілкування, але й елементарних умов для звичного нормального функціонування організму як матеріального тіла з органічними потребами. Особи ув'язнених у Косинки змальовуються винятково крізь призму сприйняття протагоніста. Цілу галерею катів за професією та покликанням виводить автор у новелах «Фавст» та «Гармонія».

У творчості письменника спостерігаємо відверто неприязне, подекуди вороже ставлення в'язнів по відношенню один до одного. Маючи різний життєвий досвід і психофізіологічні можливості, вони не тільки зазнають духовного пригнічення ґратами, але й пронизаються ним, примножують у стосунках між собою [7, 328]. У цьому аспекті твори Г. Косинки яскраво демонструють процес людської деструктивності у межах тюремної дійсності. Топос в'язниці тут не виконує самостійної ролі, а лише увиразнює внутрішні переживання героїв.

У 30-х роках ХХ століття в'язнями немало відомих Соловків стали О. Слісаренко, М. Зе-

ров, Г. Шкурупій, В. Підмогильний, М. Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, П. Филипович, Г. Епик, М. Яловий і багато інших. Ці письменники як і багато інших потрапили в немилість Москви. Висланий на Соловки 1935 р., втрапивши єдиного сина, свободу і все найдорожче, в умовах фізичного знищення, М. Зеров і далі писав сонети, працював над перекладами Вергілієвої «Енеїди». 1935 року до згаданого табору заслано Г. Шкурупія. 1937 року, в час розстрілів в'язнів, його вивозять нібито до «іншого табору». Про арешт письменника, заслання, фізичні знущання, літературну діяльність, звісно, замовчували, як і про більшість в'язнів Соловецьких таборів. 9 жовтня 1937 року за постановою УНКВС по Ленінградській області розстріляно М. Куліша, В. Підмогильного, В. Штангея, Г. Епіка, Ю. Мазуренка, М. Любченка, А. Паніва, а також знищено деяких членів Спілки письменників «Західна Україна». Через деякий час винищувальна машина направляє свої сили на знищення нового покоління поетів та письменників, творчість яких розвивалась у руслі модернізму.

Вдвічі болючіше, коли доля в'язня-втікача торкається жінки. Н. Суровцова пройшла безглузді звинувачення, камеру політизолятора, пересильні в'язниці, етапи, примусові поселення. Тридцять років табірної життя далися б ознаки будь-кому, а особливо жінці, але Н. Суровцова залишилася не тільки Людиною, а й Жінкою в цих нестерпних умовах. Її «Колимські силуети» – це «мініатюри, позначені тонкою спостережливістю, поетичні й зворушливі – це цікавий літературний та життєвий документ. За уламками людських доль, за буржуазно-правдивими деталями, влучно вгаданими характерами, вихопленими з буднів рельєфними епізодами, дуже виразно проглядає силует самої авторки» [5].

У своїх творах поетка уникає осуду, повчань, дидактичних настанов щодо своїх героїв, не оцінює події, залишає відкритим фінал. Вона не виносить власний вердикт вчинкам чи словам, а пропонує зробити це читачам, аби, власне, і їх залучити до творчо-мисленевого процесу. У своїй табірній прозі Н. Суровцова («ТЕС № 3», «Самотність», «Він приїхав здалеку») порушує ряд екзистенційних

проблем у постмодерному соціумі, породжених як перебуванням людей у місцях позбавлення волі, так і кризою гуманності, самозреченням особистості, самотністю й відчуженням індивідуального «я» в здеморалізованому суспільстві, заснованому на жорстокості, примусі, тотальному контролі [9, 322].

Чи не найпопулярнішою постаттю, що потерпала від «радянського пресу» через свою громадянську позицію був В. Стус. Поет всіляко підтримував і стояв на захисті української інтелігенції. Із хвилями арештів «інакодумців» у 1965 року ентузіазм Стуса посилюється, що пізніше призведе до страшних наслідків. Відома акція у кінотеатрі «Україна» фактично вирішила долю поета. Свою тюремну поезію сам автор називає палімпсесами. І асоціація доволі-таки виправдана. М. Коцюбинська у статтях «На цвинтарі розстріляних ілюзій...», «Новітні палімпсести» пояснює цю асоціацію наступним чином: «Пам'ять зберегла дуже багато, але не все, щось здавалось втраченим назавжди, а потім відновлювалось, якимось незбагненими шляхами поверталось. Стали відомі різні списки поезій автора, що їх робили і переховували його товариші по ув'язненню, навіть ті, які не знали української мови, але інтуїтивно відчували, що поряд – Поет. Звідси – різні варіанти, так би мовити, нові узори по старій канві, повторення одного й того самого з різними емоційними модифікаціями» [6, 27].

Нищівна радянська машина не оминула й інтелігенцію Миколаївщини. Одним із представників репресованого письменства нашого краю є В. Малагуша (1911–2007) – відомий у Миколаєві поет, активіст гурьвівської молоді, в минулому студент Миколаївського інституту народної освіти, член ВУСППу. В. Малагушу заарештовано 1937 року. Свій термін ув'язнення відбував у таборах ГУЛАГу – «Одинокий», «Пурга», «Ледяной». В. Малагушу було «врятовано» від звичного на той час вироку – розстрілу та реабілітовано в 1955 році. Він ще декілька разів приїздив у рідне місто, але на постійне місце проживання у Миколаїв так і не повернувся. У своїх мемуарах, листах та поезіях В. Малагуша говорить, що не озлобився на людей, не втратив віру в людську гідність. Навіть навпаки – із років свого ув'яз-

нення виніс незабутній життєвий досвід, що надалі реалізується у творах.

Підсумовуючи додамо, що в українській літературі, починаючи з кінця ХІХ століття розвивається «тюремна» література, яка знаходить свій широкий вияв у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Особливої дефініції набуває поняття «тюремна література» у ХХ столітті, коли «топос» тюрми став досить поширеним явищем серед переслідуваної більшовицьким режимом і в подальшому ув'язненої (найчастіше знищеної) інтелігенції. Твори на в'язничну тематику у цей час зустрічаємо у В. Винниченка, Г. Косинки, Н. Суровцової, В. Стуса та ін. Показовим є те, що письменники, здійснюючи глибокий психоаналіз, у своїх творах розкривають проблему моральної деструкції особистості (героя-в'язня) в умовах ув'язнення.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Темна сила [Електронний ресурс] / В. Винниченко. — Режим доступу : http://ukrlit.org/faily/avtor/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vynnychenko-temna_syla.pdf.
2. З порога смерті : письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол. : Л. Бойко та ін. — К. : Радянський письменник, 1991. — 494 с.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. — К. : Едмонтон, 1992. — С. 50.
4. Кобзей Н. Поетика натуралізму у творах Івана Франка та Володимира Винниченка на кримінальну тематику: порівняльно-типологічний аспект / Н. Кобзей. — 2010. — № 72. — С. 33–42.
5. Коцюбинська М. Мої обрії : в 2 т. / М. Коцюбинська. — К. : Дух і література, 2004. — Т. 2. — 386 с.
6. Коцюбинська М. На цвинтарі розстріляних ілюзій / М. Коцюбинська // Слово і час. — 1990. — № 6. — С. 21–32.
7. Меншій А. М. Топос тюрми у творчості М. Коцюбинського та Г. Косинки / А. М. Меншій // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. — С. 328.
8. Огнева Т. Відбиток часу у дзеркалі буття : монографія / Т. Огнева. — К. : Академвидав, 2008. — 213 с.
9. Якименко Л. М. Жанрово-стильові особливості табірної прози Надії Суровцової на прикладі її творів зі збірки «Колимські силуети» / Людмила Миколаївна Якименко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Частина 2. — 2010. — № 910. — С. 324–329.

О. TSEBRYK

Mykolaiv

PRISON MOTIVES IN UKRAINIAN LITERATURE XX CENTURY

The article deals with the specifics of «prison» of prose, investigated the causes of prison motives in the literature of the twentieth century. It is stated the phenomenon of moral degradation hero as a typical prisoner in the works of «prison» prose.

Key word: «prison» prose, hero prisoner destruction, «prison» motives.

О. Е. ЦЕБРИК

г. Николаев

ТЮРЕМНЫЕ МОТИВЫ В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ст.

В статье раскрыты специфика «тюремной» прозы, причины возникновения тюремных мотивов в литературе XX в. Констатируется явление моральной деструкции героя-узника как типичное в произведениях «тюремной» прозы.

Ключевые слова: «тюремная» проза, герой-узник, деструкция, «тюремные» мотивы.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2015

УДК 821.161.2'09"19/20":070(477)

Н. С. ЧАУРА

м. Херсон

chaura.2011@mail.ru

МАСОВА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІАПРОСТОРИ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «КУР'ЄР КРИВБАСУ»)

У статті досліджуються жанрова специфіка та особливості поширення зразків масової літератури на сторінках літературно-художнього часопису «Кур'єр Кривбасу» (з 2000 по 2007 рр.). Здійснюється аналіз розміщених у журналі критичних матеріалів і прозових творів.

Ключові слова: масова література, медіапростір, періодичне видання, часопис «Кур'єр Кривбасу».

Українська масова література є невід'ємною частиною сучасного літературного процесу, що формує і розвиває українське мистецтво слова. На кожному етапі розвитку вона мала специфічні умови й функції, що зумовлювалися ідеологічними, політичними завданнями, загальними особливостями культурного процесу, трансформаціями соціальної структури. Масова література – складне явище, що є частиною масової культури, яка знаходить своє відображення й на сторінках українських періодичних видань «Книжковий огляд», «Друг читача», «Дніпро», «Дзеркало тижня», «Книжник-review», «Кур'єр Кривбасу». Велику роль у розвитку українського розважального письменства відіграли літературні конкурси «Золотий Бабай» та «Коронація слова».

Мета нашої статті – дослідити жанрову специфіку та особливості поширення зразків масової літератури на сторінках літературно-художнього видання «Кур'єр Кривбасу». Для досягнення мети слід виконати ряд завдань: здійснити аналіз зразків масової літератури, розміщених у журналі; схарактеризувати критичні матеріали і прозові твори на сторінках журналу.

Часопис «Кур'єр Кривбасу» – спеціалізоване періодичне видання, яке відображає розвиток сучасної української літератури й окреслює виразні тенденції в галузі літературної критики. У журналі митці вільно висловлюють власні позиції щодо культури та мистецтва і розглядають літературу як автономний соціокультурний простір, де вдало поєднуються творчо-естетичний, морально-